

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu,
“Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası”
№ 2, 2019, səh. 89–100

Bəhmən Fazil oğlu Əliyev
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu,
Tarixi etnoqrafiya şöbəsi, aparıcı elmi işçi
E-mail: abehmen@yahoo.com

GÜZDƏK-AZƏRBAYCANIN ƏNƏNƏVİ TƏSƏRRÜFAT FORMASI VƏ YAŞAYIŞ MƏSKƏNİ KİMİ

Açar sözlər: Kuzdək, güzlək, güz, payızlıq otlaq sahəsi, yaylaq-qışlaq, Güzdək, Manküz, Kuznut

Keywords: Kuzdek, guzlek, guz, autumn pasture, pasture-winter, Guzdek, Mankuz, Kuznut

Ключевые слова: Куздек, гузлек, гузь, осенние пастбища, летние пастбища-зимние пастбище, Гуздек, Манкуз, Кузнут

Azərbaycan etnoqrafiya elmində “köçəri” termini ilə bağlı mübahisələrə hələ XX əsrin 60-70-ci illərində son qoyulmuşdur. Bu termin birmənalı olaraq rədd edilmiş, qədimdən Azərbaycan ərazisində “köçmə”, yəni “yaylaq-qışlaq” təsərrüfat formasının təşəkkül tapması qəbul edilmişdir. Bir sıra etnoqraflar “oturaq”, “yarı-oturaq”, “yarı-köçmə”, “köçəbə” kimi terminlər işlətməmiş, yaxud, “yaylaq-qışlaq” təsərrüfatına oturaq maldarlığın tərkib hissəsi kimi yanaşmışdır. Tədqiqatlarda “köçmə” və ya “yaylaq-qışlaq” təsərrüfat formasına daha çox təsviri müstəvidə baxılmış, maldarlıq baxımından əhəmiyyətinə daha çox diqqət yetirilmişdir.

Bir-biri ilə sıx bağlı, bir-birini tamamlayan yaylaq-qışlaq təsərrüfat forması Azərbaycanın təbii-coğrafi şəraitindən, iqlimindən, flora və faunasının xüsusiyyətlərindən, məhsuldar qüvvələrinin inkişafından irəli gələn ənənəvi yaşayış tərzini əks etdirir. Hələ Tunc dövründə “köçmə” [yaylaq-qışlaq] maldarlığın geniş yayılması, sürülərin dağ çəmənliklərində bəslənməsi məhsuldarlığın sürətlə artmasına gətirib çıxarmışdır. E.ə. I minillikdə, Antik dövrdə, Orta əsrlərdə yaylaq-qışlaq təsərrüfatı maldarlığın aparıcı təsərrüfat sahələrindən biri kimi mövcudluğunu təmin etmişdir.

Son illərdə aparılan etnoqrafik ekspedisiyalar, tədqiqatlar əsasında isə bir sıra ümumiləşdirmələr aparmaq, nəticələrə gəlmək mümkün olmuşdur.

• Uzun əsrlər boyu mövcud olan “köçmə” təsərrüfat forması xüsusi ilə XX əsrin ortalarından başlayaraq, köklü şəkildə dəyişikliklərə uğramışdır. Min illər ərzində mövcud olmuş qədim təsərrüfat forması ilə XX əsrin ortalarından bəri yeni reallıqlar şəraitində inkişaf edən “köçmə təsərrüfatı”nı müqayisə edərək maldarlıq təsərrüfatında birmənalı olaraq ənənəvilinin yaşamasını iddia etmək düzgün deyil.

- XX əsrin əvvəllərindən baş verən tarixi-siyasi, hərbi hadisələr bir çox sahələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda tarixən mövcud olan köçmə təsərrüfat formasında da ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. İlk növbədə XIX əsrdə tarixi Azərbaycanın işğal olunaraq parçalanması, XX əsrin əvvəllərindən Azərbaycan torpaqlarında Ermənistan dövlətinin yaradılması, uzun illərdən bəri davam edən Qarabağ münaqişəsi, azərbaycanlıların tarixi yurd-yuvasından, indiki Ermənistan ərazisindən deportasiya olunması (1918, 1948-1953, 1988-ci illər), hazırda torpaqlarımızın 20 faizinin Ermənistanın işğalı altında qalması Azərbaycanda kənd təsərrüfatının, o cümlədən maldarlıq təsərrüfatının inkişafına çox mənfi təsir göstərmişdir. Azərbaycan coğrafiyası, iqlimi, maddi və mənəvi mədəniyyəti, ənənəvi yaşam tərzini üçün xarakterik olan köçmə təsərrüfat formasının bütövlüyunə xələl gəlmişdir.

- Əhalinin sayının artması, yeni yaşayış yerlərinin salınması, sənaye sahələrinin inkişafı, suvarma infrastrukturunun, əkin sahələrinin genişlənməsi, xüsusi ilə yaylaq ərazilərin kəskin şəkildə azalması “köçmə təsərrüfat” formasının coğrafi mövcudluq məkanını məhdudlaşdırmışdır.

- Ənənəvi köçmə təsərrüfatına yalnız maldarlıq təsərrüfatı kimi baxmaq düzgün olmazdı. Əkinçilik təsərrüfatı ilə sıx bağlı olan, onunla bir-birini tamamlayan köçmə təsərrüfat forması qədimdən bəri Azərbaycanda özünəməxsus xüsusiyyətləri olan daimi yaşayış məskənlərinin yaranmasını şərtləndirmişdir.

- Köçmə təsərrüfat (yaylaq-qışlaq) forması tədqiq edilərkən, bu təsərrüfat formasının iki tərəfi, yəni yaylaq və qışlaq daha çox öyrənilmişdir. Əslində isə köçmə təsərrüfatı yaylaq, güzdək və qışlaq hissələrindən ibarətdir. Bu məqalədə güzdək ənənəvi təsərrüfat forması və yaşayış məskəni kimi tədqiqata cəlb edilmişdir.

İndiyədək “güzdək” və ya “küzdək” anlayışı geniş şəkildə öyrənilməmiş, iqlimlə, ilin fəsiləri ilə sıx bağlı olan köçmə təsərrüfatına əsasən yaylaqda və qışlaqda, yəni yay və qış fəslində sürülərin saxlanması müstəvisində baxılmışdır. “Güzdək” və ya “küzdək”lərə isə yaylaq və qışlaqlar arasında müvəqqəti düşərgələr kimi yanaşılmışdır.

Etnoqrafik ədəbiyyatdan məlumdur ki, müvəqqəti səciyyəli mövsümi məskənlərin geniş yayılmış növü maldar (köçəbə) elat əhalisinə məxsus poligen səciyyəli oba və binə tipli məskənlər olmuşdur. Yüngül çubuq konstruksiyalı alaçıqlardan ibarət olan oba tipli elat məskənləri mövsümi səciyyə daşımışdır. Elat [köçəbə] əhalisi qışlaqlardan yaylaqlara doğru və əksinə hərəkət etdikcə yol boyunca yığma-sökmə inşaat ünsürlərinə malik alaçıqlar tikməklə köç düşərgələri salırdı. Yazdaq və ya küzdək düşərgəsi kimi səciyyələndirilən bu müvəqqəti məskənlər köç yolları boyunca tədricən öz yerini dəyişirdi [1, 103]. Digər etnoqrafik ədəbiyyatlarda da “güzdək” anlayışına epizodik yanaşılmışdır.

Apardığımız araşdırmalar, etnoqrafik müşahidələrimiz bunu deməyə imkan verir ki, güzdək adı ilə tanınan yaşayış məskənləri və ərazilər heç də tək-cə köç yollarının üstündə yerləşməmişdir. Onların ən mühüm xüsusiyyəti də budur ki, bu yerlər təyinatına görə may və avqust (sentyabr ayının əvvəlləri) ayları ilə, yəni yaylağa, qışlağa köç zamanı ilə deyil, payız vaxtı ilə daha çox bağlıdır. Həmin yerlərdə yaylaqdan enən sürülər 2-3 ay saxlanılmış, daha sonra qışlaqlara

sürülmüşdür, yəni güzdəklər payız otlağı kimi istifadə edilmiş, yaxud burada payız əkini aparılmışdır.

Son illərdə apardığımız tədqiqatlar güzdək termininə yeni etnoqrafik faktlar əsasında baxmağı zəruri edir. Yaylaq və qışlaqlarla bağlı müvəqqəti yaşayış məskənləri bir sıra hallarda omonim şəkildə səslənsə də, yəni hər ikisinə aid edilsə də tarixin gedişində tədrisən daimi yaşayış yerlərinə, kəndlərə çevrilən oba (Vəlioba, Mollaoba, Mahmudoba Aşıqoba və s.), binə (Binə, Binəqədi, Qasımbinəsi, Məmməduşağı binəsi, Baxış binəsi, Malbinəsi, Qoyunbinəsi və s.), qışlaq (Keşlə, Böyükqışlaq, Köhnəqışlaq, Düzqışlaq, Yayqışlaq, Günqışlaq, Aydınqışlaq, Başqışlaq), dizə və məzrə (Orucdizə, Mamirzədizə, Kərimbəydizə, Qulubəydizə, Alagözməzrə, Məzrə, Payızməzrə, Pirməzrə, Böyük Məzrə, Kiçik Məzrə, Kərimqulu dizəsi, Məzrəli, Həsən ağa dizəsi, Nursməzrə, Zeynəddin məzrə, Yayıcı dizəsi, Məzrəurs və s.) kimi müvəqqəti yaşayış yerləri qışlaq təsərrüfatı ilə bağlı idi. Yaylaq müvəqqəti yaşayış məskənləri nisbətən gec daimi yaşayış məskənlərinə (Xoşbulaq, Hacıkənd, Beşbulaq, Duruca, Daryurd, Dəyəqarabulaq, Gödəkdərə və s.) çevrilmiş, bir çoxu isə yaylaq olaraq qalmış, hələ də ənənəvi təsərrüfat funksiyasını yerinə yetirir.

- Tədqiqatlar nəticəsində Azərbaycanın, eləcə də Anadolunun müxtəlif bölgələrində “güzdək” adı ilə bağlı xeyli yaşayış məskəninin olduğunu müəyyənləşdirdik. Məsələn, Abşeron rayonunun Güzdək qəsəbəsi, Aşağı Güzdək kəndi, Füzuli rayonu Güzdək kəndi, Tovuz rayonunun Güzdək kəndi, Kəlbəcər rayonunun Güzdək kəndi, Xocavənd rayonunun Küznut kəndi, Kəlbəcərdə Küzdək toponimi, Samsunda Kuzköy, Girəsun vilayətində Güzdək dərəsi və s.

Tarixən yaylaq və qışlaq müvəqqəti yaşayış məskənlərinin formalaşmasında əsasən köçmə maldarlıq təsərrüfatı əsas rol oynamışdır. Güzdək anlayışının etnoqrafik baxımdan tədqiqi isə belə maraqlı bir nəticəyə gəlməyə imkan verir: Güzdək yaşayış məskənlərinin formalaşmasında həm əkinçilik, həm də maldarlıq [oturaq və köçmə] təsərrüfat formaları birgə rol oynamışdır. Yaxud güzdəklərə əkinçiliklə bağlı maldarlığın geniş yayıldığı təsərrüfat forması kimi baxmaq düzgün olardı.

Güz, güzdək, kuzdək sözlərini etnoqrafik baxımdan maldarlıq, əkinçilik və maddi mədəniyyətin müxtəlif sahələri ilə bağlı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür. Fikrimizcə, “güz”, “güzdək” anlayışına yaylaq-qışlaq təsərrüfatı, eləcə də əkinçilik təsərrüfatı ilə bağlı, onları tamamlayan, birləşdirən təsərrüfat forması, daha əvvəl daimi yaşayış məskəninə çevrilən yaşayış yeri kimi baxılmaması indiyədək aparılmış əksər etnoqrafik, tarixi və s. elmi tədqiqatlara sirayət etmişdir.

Etnoqrafik ekspedisiyalar zamanı qeydə aldığımız maraqlı faktlardan biri əksər yaşayış məntəqələrinin yaxınlığında maldarlıq və əkin təyinatlı güzdək yerinin olmasıdır. Bir çox hallarda yaşayış məntəqəsinin uzununa və ya eninə genişlənməsi nəticəsində həmin ərazilər artıq məskunlaşdırılmış, əvvəlki funksiyasını tam olaraq itirmişdir. Ehtimal etmək olar ki, nisbətən düzənlik sahələrdə yerləşən güzdək əraziləri qışlaq və yaylaq müvəqqəti yaşayış məskənləri ilə müqayisədə daha əvvəl daimi yaşayış məskənlərinə çevrilmişdir. Coğrafi baxımdan yaylaq və qışlaqların arasında yerləşən güzdək sahələrində təkcə iri

kənd yaşayış məskənləri deyil, eləcə də şəhərlər təşəkkül tapmışdır. Bu prosesdə üç mühüm amil- iqlim şəraiti, coğrafi relyef və sosial-iqtisadi inkişaf əsas rol oynamışdır. Birincisi, güzdəklər əsasən özünün mülayim iqlimi ilə fərqlənir və qədim, iri yaşayış məskənləri isə mülayim iqlimin, yəni yaşayış üçün daha əlverişli şəraitdə təşəkkül tapmışdır. İkincisi, coğrafi relyef baxımından əsasən mülayim iqlimə malik düzənlik, dağətəyi sahələrdə daha böyük yaşayış məskənləri formalaşmışdır. Üçüncüsü isə, maldarlıq və əkinçiliyin yaratdığı məhsul bolluğu sənətkarlıq və ticarətin inkişafı Azərbaycan coğrafiyası üçün xarakterik kənd və yaşayış məskənlərinin ortaya çıxmasını gətirib çıxarmışdır.

Müasir dövrdə “küz” sözü arxaik söz sayılır, dilimizdə payız anlamında işlək söz kimi istifadə olunmasa da, “Yayda yaylağa, qışda güzdəyə”, “güzdək otu” və s. sözlər payız anlamında başa düşülür.

Etnoqrafik məlumatlar “güzdək”-“küzdək” sözünün payız dönəmi ilə bağlı olduğunu təsdiqləyir. Ehtimal edirik ki, bir çox hallarda “k” səsinin “g” ilə əvəzlənməsi səbəbindən bir sıra yaşayış məntəqələri fərqli şəkildə, məsələn, “Küzdək” deyil, “Güzdək” kimi tanınır. Digər bir tərəfdən, əsasən dağətəyi ərazilərdəki bəzi yaşayış məntəqələrinin adları payız otlığı, payız mövsümü ilə əlaqəlidir. Adlarında “qışlaq”, “binə”, “yaylaq”, “oba” və s. sözlər olan yaşayış məntəqələri kimi, adlarında “güz” və ya “küz” sözü olan yaşayış məskənləri də Azərbaycanın yaylaq-qışlaq maldarlıq təsərrüfat forması ilə, eyni zamanda əkinçilik təsərrüfatı ilə əlaqəlidir.

Sözün izahı. “Güz” sözünün bir çox anlamı vardır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında “güz” sözünün istifadəsi etnoqrafik baxımdan maraqlıdır. Dastanlarda “güz” dedikdə birbaşa olaraq payız və payızlıq “güzün buğa” [payızlıq buğa], payıza məxsus “güz alması” nəzərdə tutulur: Yapa-yapa qarlar yağsa, yaza qalmaz. Yapağlı gögcə çəmən güzə qalmaz; [2, 20]. Dirsə xan evinə gəlib söz soylayanda xatununa “Güz almasına bənzər al yanaqlum”-deyir; [2, 25]. “Məgər xanım, Bayındır xanın bir buğası vardı, bir dəxi buğrası vardı. Ol buğa qatı daşa buynuz ursa, un kibi ügidərdi. Bir yazın, bir güzin buğayla buğrayı savaşırdırlardı” [2,27]; “Beyrəgin yavuqlusına xəbər oldı. Banıçiçək qaralar geydi, ağ qaftanını çıxardı. Güz alması kibi al yanağını dartdı, yırtdı” [2, 62]; “Qara gözdən acı yaş dökdünmi, qız?! Güz alması kibi al yanağın yırt-dınmi, qız?!”, “Güz alması kibi al yasağım yırtmışım çəq. Gələnə gedəndən sorduğum çəq” [2, 74], “Güz alması kibi al yasaqlarım yırtayınmi?Çənbərimə alca qanım dökəyinmi?” [2, 86].

“Güzək” sözü XI əsr ədəbi abidəsi “Qutadqu Bilik”də payız fəslə kimi göstərilmişdir. “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”[3] və “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə [4] “küz”, “güz” sözlərinin, eləcə də bu sözlərdən yaranmış düzəltmə sözlərin həm maldarlıq, həm əkinçiliklə, həm də payızla bağlı izahları verilmişdir.

Maldarlıqla bağlı “küz” və ya “küzü” sözü quzu saxlamaq üçün ensiz, alçaq, üstüörtülü tikili [4, 789], “küzdək” payız otlığı, “küzəm” payızda qırılan yun, “küzmək” quzu və ya buzov üçün tövlədə düzəldilmiş xüsusi yer [3, 271], payızda göyərən ot, payız otu [4, 316], “güzdəkləşmək” payızda otun göyerməsi [4, 316], “güzdex” (payız otu) [3, 191], “güzdəg” payızda qoyunların saxlanıldığı yer [3, 191], “güzdəx” payız yunu, “güzəmləndirməx” çoxaltmaq, artırmaq

[3, 191], “gizam”, “güzəm” payızda qırılan qoyun yunu [3, 184], yayın ikinci yarısında qırılan qoyun yunu [4, 316] və s. kimi əksini tapmışdır.

Əkinçiliklə bağlı “küz” əkin yerini hissələrə bölmək üçün kotanla çəkilən şırım [4, 789], hissələrə bölünmüş (küzlənmiş) əkin yeri, payızlıq şum [3, 191], taxıl səpilməmiş yerlə səpilməmiş yer arasında çəkilən sədd [3, 191], şırım, əkin sahəsində kiçik arx, “küzük arpa” payız arpası [4, 271], “küzləmək” kotanla, cütlə əkin yerində şırım açmaq [4, 789], “küzlü” kotanla, cütlə şırım açılmış “küzlü tarla” [4,790], “küzük” payızlıq taxıl [3, 191] və s. kimi əksini tapmışdır.

Payız anlamında işlədilən “güz” (küz) sözünün “gün” sözünün eyni kökə malik olması, –z şəkilçisinin sözə əks mənə verməsi faktları məlumdur. Məsələn, güd və güd-a-z, ud və ud-u-z. Güz (küz) sözündəki –z şəkilçisi –siz şəkilçisi ilə günün (yazın) əksi olan güz (güzlək, güzdək) yaranmışdır. “Küz” sözü qoyunçuluqla bağlı atalar məsəlində də işlədilir: “Qoyunu yaz otar, yaz otarmadın düz otar, düz otarmadın küz otar”.

Müasir dövrdə də əksər türk dillərində “güz”, “kuz” sözləri işlədilir və payız fəslini ifadə edir. Payız sözü türk dilində “kuz”, qazax dilində “küz”, özbəkçə “kuz”, tatarca “köz”, qırğızca “küz (“Maldın tölün küzündə sana”, yəni, “Malın dölünü payızda say”), uyğurca “küz”, türkməncə “güyz” (“Jüyjäni güyz sanaşarlar”, yəni “Cücəni payızda sayarlar”), Krım tatar dilində “küz”, başqırdca, tatarca “köz”, kumıkca “kyüz”, noqayca “kuiz” kimi səslənir.

Özbək dilində “kuz” ilin payız mövsümü, fəslı sayılır. Yay gündönümdən sonra Günəş illik hərəkətində göy qübbəsi üzrə yenə ekvatora yaxınlaşır, payız gecə-gündüz bərabərliyində ona çatır, 23 sentyabrda ekvatorada zenitdə olur. Şimal və Cənub yarım kürələri bərabər işıqlanır. Şimal yarımkürəsində payız, Cənub yarımkürəsində yaz fəslı daxil olur. Payız gecə-gündüz bərabərliyi (22-23 sentyabr) və qış gündönümü (21-22 dekabr) arasındakı dövr, daha dəqiq desək, sentyabr, oktyabr və noyabr ayları özbək dilində “kuz” adlandırılır. Karaçay, balkar, Krım tatar dillərində sentyabr “küz ayı” payızın əvvəli kimi başa düşülür.

Türkiyədə “güz” yazla (yay fəslı) qış arasındakı mövsüm (sonbahar- 22 sentyabr- 21 dekabr) sayılır. Anadolu tükəsində “küzək”, yaxud “küz” ağac çubuqlarından, qamışdan hörülərək düzəldilən yer, davarların yaz gecələri ayaqlarıyla eşələyib yaptıkları yatılacaq yer, kölgəlik, günəş dəyməyən yer, “güzək” payızda göyərən ot, payız otu, payız otlığı, “quzeydə qalan” və s. şəkildə işlədilir. “Mevsim güzdü, bol üzüm ve incir vakti idi”. Yaxud, müxtəlif vilayətlərdə “güz” sözü kələ-kötür yer, ceviz (qoz), donqar-kambur, göz və s. fərqli anlamlarda işlədilir.

Küz-güz təsərrüfat tikilisi kimi. Əhalinin təsərrüfat məişəti həyətlərin həcminə, habelə onların tərkibinə də təsir göstərmişdir. Maldarlıq təsərrüfatında tövlə, samanlıq, quraqlıq, talvar, ağıl, pəyə ilə yanaşı “küz” kimi təsərrüfat tikilisi diqqəti cəlb edir. Qoyunçuluqla məşğul olan oba və kəndlərdə, adətən, quzu salmaq üçün xüsusi küz tikilirdi. Bunun üçün həyətin mal məhləsi bölməsində müəyyən bir sahəni dövrələmə çəpərləməklə bir tərəfində giriş-çıxış yolu qoyulurdu.

Türk dillərində yayılmış payız anlamında işlədilən “küz”, “kuz” sözləri ilə “kuzu” və ya “quzu” sözlərinin oxşarlığı diqqəti cəlb edir. Qazax dilində

“kozi”, azərbaycanca, türkməncə “quzu”, türkçə “kuzu”, özbəkçə “kuzi”, uygurca “goza”, kərəçay bəlkərcə “kyozu” yəni “quzu”, tatarca “keçi balası” mənasında işlədilir. Burada küz, kuz, güz sözləri ilə kuzu, quzu sözlərinin eyni kökdən olmasını ehtimal etmək olar.

“Küz” müxtəlif adlarla Azərbaycanın bütün bölgələrində geniş yayılmışdır. Şəkiddə “küzmək”, Bərdədə “küzlük”, Qazax-Gəncə bölgəsində “quzuluq” adı ilə bəlli olan küzün bala, orta və böyük olmaqla, müxtəlif ölçüdə tikilmiş üç növü qeydə alınmışdır. Ölçülərindən asılı olmayaraq küzün inşaat texnikası eyni idi. Qarabağda küzün divarı qarğı və ya qamışdan “tanən” üsulu ilə düzəldilirdi. Bunun üçün küzün hündüvəri boyunca 30-35 sm dərinlikdə “xarım” adlanan xəndək qazandan sonra onun uzununu boyunca 15-20 sm dərinlikdə çalalar qazıb qarğı qomlarını onlara basdırırdılar. Daha sonra qarğı qomlarının araları xəndək boyunca qamış düzümü ilə tutulurlu. Sonra qom və qamış düzümlərinin arxası çöl tərəfdən xəndək torpağı ilə doldurulub tapdalanırdı. Bu qayda ilə küzün yan və arxa divarları əmələ gətirilirdi. Divarların möhkəm dayanması üçün onları qarğı qomları vasitəsi ilə iki yerdən qurşaqlayıb bağlayırdılar. Sonra küzün maili damı tikilirdi. Bunun üçün küz çalasının tən orta xətti boyunca başı haça dirəklər basdırıb başlarına “hambala” adlanan uzun mil uzadandan sonra hər iki yana doğru maili vəziyyətdə qarğı qomlarından ibarət sallamalar uzadırdılar. Qomlar milin üstündən aşırılandan sonra onların ucları bir-birinin içərisinə keçirilir və sallamaların üstündən ağac “burğu” vasitəsi ilə burulub bərkidilirdi. Bəzən ağac əvəzinə sallama qarğı qomundan ibarət qurşaqlar bağlayanndan sonra onların üzərinə şax döşəyir, onun üstünə isə qamış, lıq və ya cəyən tökürdülər [5, 93-94].

Digər bir izaha görə, qışlaqlarda tikilən qoyun damları adətən dərə və təpələrin yamaclarında, güney yerlərdə tikilirdi. Şirvanda üstü açıq, ətrafına qamış hörgü çəkilmiş qazmalar “güzay” adlanırdı. Qışlaqlarda yataq şəraitində quzuların saxlanması üçün ayrıca təsərrüfat tikililəri inşa olunurdu, yeni doğulan quzular təxminən 1 həftə ərzində 1-1,5 metr, təndirə bənzər “ağzı yuxarı”, “göyə baxan” adlanan kürə və ya dəlmədə saxlanılırdı. Bir neçə gün sonra quzular dəlmədən “küz”lərə çıxarılırdı. Quzu “küzləri” adətən vəhşi heyvanlardan təhlükəsiz yerdə, göz qabağında, əl çatan yerdə tikilirdi. “Küzlər” pəyələrə bənzə-sələr də, lazımı istiliyi saxlamaq üçün bir qədər alçaq və yığcam tikilirdi. Burada torpaq divarlarını çubuqla hörürdülər ki, quzular torpaq yeməsin. Qışlaqda quzu küzləri: bala, orta və böyük olmaqla üç yerə ayrılırdı, burada quzular yaşa uyğun olaraq ayrı-ayrılıqda saxlanılırdı. Hər dölün başlanması ərəfəsində yeni dəlmə və küzlər tikilir, köhnələri bərpa və təmir edilirdi [6, 58-59].

“Tarixi anlayış və terminlərin izahlı lüğəti”ndə “küzdək” (və ya küz) sözü “ağac çubuqlarından, qamışdan hörülərək düzəldilən yer” kimi verilir [7, 24].

Yüzillərin təcrübəsinə görə xırda buynuzlu heyvanlar ildə iki dəfə, yəni yazda və payızda bala verir. Döl ayında, eləcə də yayda quzulara daha çox qulluq lazımdı. Sərkər çobanlar qoyunun payızda balalamasını yaxşı saymışlar, sürü yaylaqdan qayıtdıqdan sonra daha sağlam bala almaq mümkün olur, havalar sərin keçdiyindən quzulara qulluq etmək asanlaşır. Qoyunçuluqda yeni doğulan quzuların istiyə düşməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir, istiyə düşmək heyvanlarda qızdırma və s. xəstəliklər əmələ gətirir, inkişafdan geri salır.

Maraqlıdır ki, etnoqrafik ədəbiyyatda küzlərə qışlaqlara məxsus təsərrüfat tikilisi kimi yanaşılmışdır. Bu baxımdan “küz” maldarlıq tikilisinin adının quzu və ya kuzu sözündən gəldiyini, quzuluq saymaq mümkündür. Eyni zamanda “küz”lərin əsasən sentyabr, oktyabr aylarını, döl zamanını ifadə edən “küz”lə bağlı olaraq, tikildiyi məlumdur. Ehtimal ki, küzlər ilk növbədə güzdəklərdə tikilirdi, lakin zaman keçdikcə əhali məskunlaşmasının, əkinçiliyin genişlənməsinin gedişində güzdəklərin həm təsərrüfat forması, həm də müvəqqəti yaşayış məskəni kimi sıradan çıxması küzləri də birmənalı olaraq qışlaq tikilisində çevirmişdir. Küzlə yanaşı, güzdək, güzəm, güzdəşləmək və s. təsərrüfatla bağlı sözlər məsələyə daha geniş müstəvidə baxmağın vacibliyini ortaya çıxarır.

Payız fəslə məhsul bolluğu ilə yanaşı, məhsulun keyfiyyətinə görə seçilmişdir. Xırda buynuzlu heyvandarlıqda qoyun yununun ilkin çeşidləmə əməliyyatına hələ qırxım mövsümündə başlanırdı. Qırxımdan asılı olaraq, qoyun yunu yapağı (yaz yunu) və küzəm (payız yunu) olmaqla iki növə ayrılırdı [1, 77].

Yunun istehsal xüsusiyyətləri arasında onun liflərinin boyu həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Bu isə yunun “yolma” və ya “qırxma”, payız (“güzəm”) və ya yaz mövsümündə (“yapağı”) əldə olunmasından asılı idi. Qoyun sürüsü yataq şəraitində qış mövsümünün çamırını keçdiyindən yapağı yun güzəmə nisbətən xeyli çirklə və yağlaşov (kirov) olurdu. Yunun emalında (yuma, darama, əyirmə, boyama) bütün bu xüsusiyyətlər nəzərə alınır. Payız yunu, qoyun və quzu güzəmi olmaqla iki qrupa ayrılırdı. Quzu güzəminin lifləri qoyun güzəminə nisbətən gödək, zərif və yumşaq olduğundan şalbaflıqda, xüsusilə mahud toxuculuğunda daha çox işlənirdi. Qoyun güzəmi əriş ipinə daha çox yaradığından arğac və ilmə üçün qıyılmırdı. Qoyun güzəmi, bundan əlavə keçə istehsalının başlıca xammalı sayılırdı [8,431].

Qoyun yunu rənginə görə (ağ, qara, boz, çal, qonur, qumral və s. olmaqla) müxtəlif çeşidlərə ayrılırdı. Ağ yun hər cür boyanı yaxşı götürdüyündən daha üstün tutulurdu. Quzu güzəmi həddən artıq zərif olduğundan xüsusilə qara rəngi yaxşı götürür və şəvə parıltısı verirdi. Quzu güzəmi büsbütün şal toxuculuğuna, subay davar güzəmi keçə, yapağı yun isə xalça-palaz istehsalına, xüsusilə arğac və ilmə üçün sərf olunurdu [8, 432].

Hörmə və toxuma peşələrindən fərqli olaraq, basma sənəti kimi ixtisaslaşmış keçəçilik sahəsi üzrə peşəkar ustalar (“həllac” və ya “atıcı”) məşğul olurdular. Onlar güzəm yunundan keçə qəlibləri və nəməd basırdılar... Keçə qəlibini hazırlamaq üçün payız - “güzəm” yunundan istifadə edilirdi. Güzəm yununu əldə etməmişdən əvvəl xüsusi gölməçələr düzəldir və qoyunları bir neçə gün ardıcıl həmin suya salırdılar. Beləliklə qoyunlar orada yuyunur, yunu təmizlənirdi. Bundan sonra qoyunun qırılmasına başlanırdı [9, 442].

Göründüyü kimi, Azərbaycan etnoqrafiya elmində “güz”, “güzdək” və ya “küz”, “küzdək” maldarlıqla bağlı təsərrüfat tikililərindən biri, bəzən isə “payız otlağı sayılır” [5, 93-94], [1, 109]. Bu tədqiqatların bir çoxu XX əsrin ikinci yarısına, ən azı 1970-1980-ci illərə aiddir. Lakin son illərdə dilçilik sahəsində aparılmış tədqiqatlar problemə yeni yanaşmanın ortaya çıxmasına imkan vermişdir.

“Güzdək” müvəqqəti yaşayış məskəni kimi. Orta Asiya, Azərbaycan, Anadolu coğrafiyasında güz-küz ilə bağlı olan bir sıra toponim, hidronim, oykanimlər qeydə alınmışdır. “Toponimik vahidlərin tərkibində olan man elementi “keçi”, “qoyun”, “qışlaq”, “heyvanların qışlama yeri” mənalarında da işlənmişdir” [10, 16].

Azərbaycanda “güz” komponentli Güzdək, Aşağı Güzdək oykonimləri “payızlıq”, “payız yurdu” mənalarındadır [11, 278]. Adında “güzdək” oykonimini yaşadan qəsəbə 1959-cu ildə qurudakı neft yataqlarının istismar edilməsi ilə əlaqədar olaraq salınmışdır. Qəsəbənin ərazisi Abşeron kəndlərinin qoyun saxladıqları yer olmuşdur. Buradakı ağıllar (“xəmbək”) indi də qalır. Oykonim türk dillərində geniş yayılmış güz/küz (payız) sözündən və məkan bildirən -dək/lək şəkilçisindən ibarət olub, “payız otağı, payız binəsi, payızlıq” deməkdir [12, 74]. “Güz” mənə baxımdan payızı ifadə etsə də bir çox hallarda “güzdək” qoyun saxlanılan yer kimi təqdim olunmuşdur.

Güzdək dəmir yol stansiyası yaxınlığında salınmış Aşağı Güzdək qəsəbəsinin adı 1965-ci ildən indiki kimi rəsmiləşdirilmişdir. Oykonim yaşayış məntəqəsinin coğrafi mövqeyi ilə bağlı yaranmışdır. Oykonimin ikinci komponenti olan “güzlək” (payız otağı) sözünün tələffüz formasıdır [11, 74]

Füzuli rayonunun Pirəhmədli kəndi yaxınlığında, düzənlikdə yerləşən Aşağı Güzlək yaşayış məntəqəsi XIX əsrdə Güzdək (indiki Yuxarı Güzlək) kəndindən çıxmış ailələrin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. “Güzlək” qədim Azərbaycan dilində “payız otağı”, “payız yurdu” mənalarını ifadə edir [11, 74]. Xocavənd rayonunun ilk adı Küznüt, əhalisi isə azərbaycanlılardan ibarət olmuşdur. Küznüt toponimi qədim türk dillərindəki güz (güzdək) “payız otağı” və “nüt” şəkilçisindən ibarətdir [13]. Güzəndağ oronimi Qazax rayonunun Ermənistanla sərhədində yerləşən dağın adında yaşayır. Oronim güz/küz (qədim türk dillərində “payız”), -ən (yer, məkan) və dağ komponentlərindən düzəlib, “payız otağı olan dağ” mənasındadır.

Kuzun oykonimi Qusar rayonunun Zindanmuruq inzibati ərazi vahidinə aid kəndin adıdır. Qusarçayının sahilində, dağətəyi ərazidədir. Oykonim türk dillərində coğrafi termin kimi işlədilən “kəzen” (dağın beli, yayla, aşırım) sözündəndir. Yaşayış məntəqəsi salındığı ərazinin adını daşıyır [12, 417].

Kuzunqışlaq Qusar rayonunun Bala Qusar inzibati ərazi vahidinə aid kənddir. Samur-Abşeron kanalının sahilində, düzənlikdədir. Oykonim Kuzun (kənd adı) və qışlaq komponentlərindən ibarət olub, “Kuzun kəndinin qışlağı” mənasındadır. Qışlaq kollektivləşmədən sonra daimi yaşayış məntəqəsinə çevrilmişdir [12, 417]. Kuzunqışlaq sözünün “quzu qışlağı” (quzuların saxlandığı küzdək) kimi başa düşüldüyünü ehtimal etmək mümkündür. “Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti”ndə bu yaşayış məntəqəsi “qışlaq” kimi təqdim olursa da, əslində payız otağı olması aydındır.

Tarixi Azərbaycan ərazisində, indiki Ermənistan ərazisində Qırxbulaq mahalında Kuzacik [14, 53], Naxçıvanın Şərur mahalında Elkuz-Ağac (14, 51) oykonimləri vardır. Anadoluda Kuzdere (Dereköy), Kuzdere (Çerkeş), Kuzören (Çerkeş) kimi çoxsaylı toponimlərə, Güzle (Konya) kimi daimi və ya mövsümü yerləşmə yerlərinə rast gəlmək mümkündür [15,161-179]

Göründüyü kimi, qışlaq və yaylaq müvəqqəti yaşayış məskənləri ilə yanaşı, güzdək yaşayış məskənləri də daimi yaşayış məskəninin, yəni kəndin yaranmasında ilkin mərhələ təşkil etmişdir. Böyük ailələrin parçalanması, əhali artımı, torpaq çatışmazlığı və s. amillər də yeni yaşayış məskənlərinin meydana gəlməsinə əsas olmuş, bir çox hallarda əsas kənddən ayrılan törəmə kəndlər öz əvvəlki ad mənsubiyyətini qoruyub saxlamışdır.

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə “güzdək” sözü “payızda göyərən ot, payız otu”, “payız otağı” kimi verilmişdir. Qoyunlar payızın güzdək otundan ağızdolusu götürüb xoşallanırdılar” (S.Rəhimov). “Nəmişlik olduğundan güzdək dizə çıxırdı” (Ə.Vəliyev). “Qaraca çoban dəstəsilə gəlib güzdəyə çatan da, ona söylədilər ki, anası, bacıları gəlib qardaşlarının meyitlərini obaya aparmışlar” (M.Rzaquluzadə) [4].

Orta əsr mənbələrinin tədqiqi “küz” sözü ilə bağlı maraqlı faktları üzə çıxarır. Mahmud Kaşğarının “Divanın”da “man” komponentli üç toponimə rast gəlmək olur: Manqışlağ, Mangüz, Mankənd. Lüğətin birinci cildində Manqışlağın oğuz ölkəsində bir yer adı olduğu göstərilir. Divanın üçüncü cildində “man” sözü “qışlağ” sözündən ayrı yazılmış və həmin adın da oğuz ölkəsində bir yer adı olduğu qeyd olunmuşdur. “Divan”da man sözünün ayrıca mənası da (yaşlıq koy= dörd yaşını keçən qoyun) göstərilmişdir [16, 52].

Türkoloji ədəbiyyatda Manqışlağ toponiminin semantikasi və etimologiyası barədə müxtəlif rəylər (Manqışlağ “nəhənglərin, yırtıcıların olduğu yer”, “min qışlağ”, qoyun (man “qoyun”) qışlağı, “Mənkənlərin yurdu, kəndi” (kənd taciri), “man-möhkəmləndirilmiş, istehkam şəklinə salınmış kənd”) vardır. “Divan”dakı man komponentli “Mankənd” toponiminin də “istehkam şəklinə salınmış şəhər” mənasını daşdığını göstərir [16, 52]. Mankənd - vaxtilə Kaşğar (Orta Asiya) yaxınlığında yerləşmiş, qalıqları qalan şəhərin adıdır. Burada iri buynuzlu qoçlar saxlanılmış, ətindən, yunundan istifadə edilmişdir [17].

“Manqışlaq”ın anlamı “qoyun qışlağı” olduğu kimi “Manküz” toponimi payızda sürü saxlanan otağı (payız otağı) ifadə etmək üçün istifadə edilmişdir. Yaylağın mənası, “yay otağı” olduğu kimi, Manküz, yaxud “küzdək”in payız otağı olması burada müvəqqəti yaşayış məskəninin yerləşməsi haqqında təsəvvür yaradır.

Mənbəyini Şərqi Anadolunun Çaldaş dağlarından alan, Ağababa bölgəsindən axaraq Arpaçaya tökülən Möküz çayının adı Manküzün təhrif olunmuş formasıdır. Türk dillərində “manq” sözü “hasarlanmış yer”, küz isə “payız otağı” mənasındadır.

Etnoqrafik ədəbiyyatlar, eləcə də informatorlara əsaslanaraq, güzdək-küzdək dövrünün 20 gündən iki ayadək (təxminən sentyabr ayının əvvəllərindən noyabr ayının sonunadək) davam etdiyini müəyyənləşdirmək mümkün olmuşdur. Güzdəklər yaylaq və qışlaq ərəziləri ilə müqayisədə daimi yaşayış yerlərinə daha yaxın yerləşmiş, bu isə onun daha əvvəl məskunlaşdırılmasına gətirib çıxarmışdır. “Küzdək” ərəzilərini qışlaq və yaylaqdan fərqləndirən ən mühüm xüsusiyyətlərdən biri bu toponim, oykonimin “payız otağı” ilə yanaşı, payız əkin yeri kimi ifadə edilməsidir.

Etnoqrafik ədəbiyyatda Azərbaycanda yazda şumlanan sahəyə “yazlıq”, payızda şumlanan sahəyə isə payız şumu və ya “güzdək” deyilməsi əksini tapmışdır [18,79]. Etnoqrafik ekspedisiyalar zamanı əldə etdiyimiz məlumatlara görə,

payız əkini zamanı şum maili sahənin köndələninə doğru aparılırdı və belə şumlama “küz üsulu” adlandırılırdı.

Küz əkinçiliyi xalq təqvimində də əksini tapır. Qumıqların atalar məsəli payız suvarılmasının vacibliyini göstərir: “Güz suv, yüz suv”, yəni payız suvarması yüzqat sulamadır [19, 28]. Azərbaycanın atalar məsəlində isə “Taxılı küzdə sula, küzdə sulamadın buzda sula”-deyilir.

Azərbaycanda, Orta Asiyada, Anadoluda tərkibində küz və ya güz sözləri olan bir sıra yaşayış məskənləri mövcuddur. Bu baxımdan Babək rayonunun Nehrəm kəndi yaxınlığındakı düzənlikdə yerləşən Küznüt kəndinin adı maraqlıdır. Naxçıvan dialektində güznüt “payız əkini” deməkdir. Kəndin ərazisində payızlıq əkin aparıldığından belə adlandırılmışdır [12, 309]. Hələ XVIII əsrin ikinci yarısı-XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan xanlığının Əlincəçay mahalına aid olan Küznüt kəndi pambılıqçılıqda şöhrət qazanmışdır. Naxçıvan şəhərindən 17 verst aralıda düzənlikdə yerləşən bu kəndin 1000 xalvardan çox suvarılan, əkinə yararlı torpaqları vardı [20, 102]. XVIII əsrin ortalarında Göycə mahalında Böyük Küznüt kəndi mövcud olmuşdur.

Güz-küz, güzdək- küzdək toponim, oykonimlərinin, eləcə də bu sözlərlə bağlı maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələrinin tarixi-etnoqrafik tədqiqi bir sıra nəticələrə gəlməyə imkan verir: Azərbaycan coğrafiyası, iqlim və relyef şəraiti, eləcə də yaşayış məskənlərinin mövcudluğu təsdiqləyir ki, ənənəvi əkinçilik və maldarlıq təsərrüfatları vahid təsərrüfat sisteminin tərkib hissələridir. Küzdək təsərrüfat forması köçmə və əkinçilik təsərrüfatında bağlayıcı funksiya yerinə yetirmişdir, yaylaq və qışlaq müvəqqəti yaşayış məskənləri ilə müqayisədə küzdək yaşayış məskənləri oturaq maldarlığın mühüm əsası olaraq, daha əvvəl kənd tipli daimi yaşayış məskənlərinə çevrilmişdir. Bu səbəbdən də küzdək təsərrüfat forması, güzdək yaşayış məskənləri ilə bağlı faktlar daha əvvəlki yüzilliklərdə sıradan çıxmış, bunun da nəticəsində XX əsrin ikinci yarısında geniş etnoqrafik tədqiqata cəlb edilməmişdir. Özündə həm maldarlığın, həm də əkinçiliyin elementlərini birləşdirən güzdək (küzdək) təsərrüfatına Azərbaycanın ənənəvi təsərrüfat formasının tərkib hissəsi kimi baxılması xalqımızın tarixi-etnoqrafik baxımdan inkişafına yeni baxış formalaşdırma bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Mustafayev A.H. Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi (etnoqrafik materiallar əsasında tipoloji tədqiqat). Bakı: “Bakı Universiteti”, 2009, 420 s.
2. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: “Öndər nəşriyyat”, 2004, 376 s.
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 568 s.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. II cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, 792 s.
5. Xəlilov X.D. Qarabağın elat dünyası. Bakı: “Azərnəşr”, 1992.119 s.
6. Həvilov H. Martda mərək. Bakı: “Elm”, 1993. 120 səh.
7. Qocayev Ə., Quliyeva Ş., Əliyeva S. Tarixi anlayış və terminlərin izahlı lüğəti. Bakı: “Maarif”, 2003, 47 s.

8. Mustafayev A. Şalbaflıq. Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə. I cild, Bakı: “Şərq-Qərb”, s.454-462
9. Bünyadov T., Məhərrəmov S. Keçəçilik. Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə. I cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, s.463-469
10. Həsənov Q.M. Man morfeminin derivatları//Azərbaycan dili morfolojiyasının aktual məsələləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti, 1987, s.14-18.
11. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 1991, 312 s.
12. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. İki cildə. I cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 304 səh.
13. Qırxqızlı Q. Ağ yalanların da bir həddi olmalıdır/ “Xocalının səsi”, 23.12.2012/10:02; <http://www.kur-ia.com/?p=13286>
14. Qeybullayev Q.Qədim türklər və Ermənistan. Bakı: “Azərənşr”, 1992, 140 s.
15. Tepeli Y. Türk Kültür Coğrafiyasında Yerləşmə Adları: Teke Yöresi Örneği Cemali Sarı//Karadeniz Araştırmaları.Güz 2012. Sayı 35. s.161-179
16. İsmayıloğlu C. XI yüzilliyin tarixi onomastik leksikası (Mahmud Kaşğarlının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri əsasında). Bakı: “Elm”, 2008. 231 s.
17. Divanü lüğət-it-türk tərcüməsi. I (II, III, IV) Çeviren: Besim Atalay. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985.
18. Bünyadov T. Taxılçılıq. Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə. I cild, Bakı: “Şərq-Qərb”, s.67-112
19. Акбиев А.С. Кумыки. Вторая половина XVII - первая половина XVIII века. Дагестанское книжное издательство. 1998. 152 с.
20. Əliyeva E. XVIII əsrin ikinci yarısı-XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan xanlığında əkinçilik//Tarix və onun problemləri. №1-2, 2009, s. 101-106.

Бахман Фазиль оглы Алиев

КЮЗДЕК – КАК ТРАДИЦИОННОЕ ФОРМА ХОЗЯЙСТВО И ПОСЕЛЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются топонимы, ойконимы “güz”-“küz”, “güzdək”-“küzdək”, а также материальная и духовная культура, связанные с этими словами. Историко-этнографические исследования позволили прийти к некоторым выводам: Традиционное земледелие и скотоводство в Азербайджане являются неотъемлемой частью единой хозяйственной системы. Пока что не широко исследованная традиционная форма хозяйства кюздек играла связующую роль между яйлак-кишлякским скотоводством и земледелием. По сравнению временное яйлакское и кишлякское поселения, поселения кюздек как один из основы скотоводства раньше стал постоянным местом жительства. По этой причине факты о поселениях кюздек были размыты в более ранние века. Рассмотрение «кюздек» как традиционная форма хозяйства и поселения Азербайджана, которая сочетает в себе элементы скотоводства и земледелия, может сформировать новый взгляд на историко и этнографическое развитие нашего народа.

Bahman Fazil oglu Aliev

**GUZDEK AS TRADITIONAL AGRICULTURAL FORM AND
A SETTLEMENT OF AZERBAIJAN**

SUMMARY

The article explores toponymy, oiconim patterns “güz”-“küz”, “güzdək”-“küzdək”, as well as the material and spiritual culture associated with these words. Historical and ethnographic research has come to some conclusions: Traditional agriculture and cattle breeding in Azerbaijan are an integral part of a indivisible economic system. The traditional form of kyuzdek farming, which has not yet been widely studied, has played a connecting role between yaylak-kishlyak cattle breeding and traditional agriculture. Compared to the temporary yaylak and kishlyak settlements, the Kuzdek settlement, as one of the foundations of livestock, used to become a permanent residence. For this reason, facts about the settlements of Guzdek were blurred in earlier centuries. Consideration of “kyuzdek” as a traditional form of economy and settlement of Azerbaijan, which combines elements of cattle breeding and agriculture, can form a new look at the historical and ethnographic development of our people.